

Irena Szewczenko
Zakład Filologicznych Badań Interdyscyplinarnych
Uniwersytet w Białymstoku

*Q*UO VADIS HENRYKA SIENKIEWICZA:
RECEPCJA UKRAIŃSKA

Rozważania o tym, na ile znany i jak oceniany jest dany utwór literacki, zawsze pozostaną względne i nie do końca dadzą się zwerfikować w oparciu o jedną perspektywę, jeden punkt odniesienia. Poszczególne czynniki społeczno-kulturowe mogą narzucać interpretatorowi pewien rodzaj obiektywizmu bądź subiektywizmu w odbiorze konkretnego utworu literackiego, szczególnie, gdy pochodzi on z innej, niż jego własna, kultury. Ta „inność” pozwala na dystans, który nie zawsze wydaje się możliwy w przypadku odbioru tekstów stworzonych na rodzimym kulturowo gruncie.

W przypadku Sienkiewicza i Ukrainy sytuacja nie jest niestety tak jednoznaczna. Zaostrza się ona nieustannie, tym bardziej, że poglądy narodowo-społeczno-polityczne pisarza, niewywołujące raczej większych zastrzeżeń czy wątpliwości u Polaków, są często negatywnie odbierane przez ukraińskich czytelników. Nie zawsze potrafią oni bowiem zachować dystans wobec powieści Sienkiewicza. W ten sposób recepcja jego dzieł jest tu często naznaczona myśleniem stereotypowym, związanym z wizją polskiego artysty jako narodowego bojownika i „pokrzepiciela polskich serc”¹.

¹ Na temat ukraińskiej recepcji *Trylogii* Sienkiewicza zob. I. Шевченко, «Трилогія» Генрика Сенкевича – історія сприйняття і трактування в Україні, [w:] *Гуманітарний корпус*, ред. Є. Кучеренко, С. Русаков. Вип. 1. Київ 2014.

Рецепція *Quo vadis*

W przypadku *Quo vadis* mam szansę mówić o nieco innym – niż na polskim gruncie – sposobie odbioru jego dzieła. Wydaje się bowiem, że ten utwór Sienkiewicza w żaden sposób nie godzi w narodowe uczucia Ukraińców i historyczno-kulturowe wartości Ukrainy (na pewno nie tak mocno jak *Trylogia*). Akcja *Quo vadis* rozgrywa się wszak w I wieku n.e. i dotyczy walki chrześcijaństwa z politeizmem. To chyba jedyny utwór pisarza, który nie może być ze strony Ukraińców posądzany o jakiejkolwiek zarzuty natury historyczno-politycznej. Ukraiński profesor literaturoznawstwa M. Waśkiw stwierdza tymczasem – zestawiając obok siebie *Quo vadis* i *Trylogię* – że omawiana w tym artykule powieść przez długie lata była ignorowana przez ukraińskich wydawców i tamtejszych badaczy literatury:

Упродовж століття вітчизняна наука удавала, що нібито й не існує ніякої надпопулярної в Польщі *Трилогії* [...]. Українською мовою видавалися новели письменника і романи *Хрестоносці* та *Без догмата*. Були й відповідні передмови до цих видань. Але про *Трилогію* – жодного слова. Це табу мовчання кидало свою тінь і на роман, удостоєний Нобелівської премії – *Quo vadis*, бо в ньому вбачалася не просто апологія християнства, а оспівування католицизму².

[W ciągu stulecia rodzima [ukraińska] nauka udawała, że nie istnieje żadna bardziej popularna książka w Polsce od *Trylogii* [...]. W języku ukraińskim ukazywały się nowele pisarza oraz powieści *Krzyżacy* i *Bez dogmatu*. Były i odpowiednie przedmowy do tych wydań. Ale o *Trylogii* – żadnego słowa. Takie tabu milczenia rzucało swój cień i na

² М. Васьків, *Світло і тіні Генрика Сенкевича*, «День» 2012, 14 грудня. Wersja internetowa: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/svitlo-i-tini-genrika-senkevicha>.

powieść, której przyznano nagrodę Nobla – *Quo vadis*³, bo w niej widziana była nie tylko apologia chrześcijaństwa, lecz również pochwała katolicyzmu (przeł. – I. S.).

Odbiór „rzymskiej” powieści jest w takim razie bardziej złożony niż w przypadku *Trylogii*. Badacze i czytelnicy ukraińscy nie skupiają się tu bowiem na motywach narodowych i nie dopatrują się u Sienkiewicza domniemanej nienawiści do mieszkańców ziemi ukraińskiej. Dostrzegają oni zaś w tym utworze tematy do głębszej i analitycznej refleksji.

Oprócz czynionych Sienkiewiczowi przez Ukraińców zarzutów o nacjonalizm powinniśmy w kontekście badanej powieści mówić również o motywie chrześcijańskim⁴, najbardziej chyba wyraźnym w owym dziele na tle innych tekstów pisarza. Wszelkie akcenty katolickie były jednak i w tym utworze postrzegane przez Ukraińców jako pochwała polskości oraz Sienkiewiczowskie „pokrzepianie serc”.

Różne płaszczyzny interpretacji

Dyskurs literacki i popularno-naukowy na temat *Quo vadis* wydaje się niezgłębiony. Przyznać trzeba przede wszystkim, że tylko niektóre utwory literatury światowej mogą się do dziś cieszyć podobnym poziomem znajomości wśród czytelników. Ważnym aspektem pozostaje oczywiście fakt bezsprzecznego uznania dla *Quo vadis* przez społeczność światową w 1905 roku, kiedy to Sienkiewicz otrzymał literacką

³ Sąd o przyznaniu Sienkiewiczowi nagrody Nobla za powieść *Quo Vadis* jest mylny i dość powszechny na Ukrainie. Sienkiewicz otrzymał Nagrodę Nobla za „wybitne osiągnięcia pisarskie w literaturze epickiej” – zob. Nobelprize.org. The official website of Nobel Prize. https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1905/index.html.

⁴ Nie ma tu jednak mowy o katolicyzmie. W I w. n.e. nie można było jeszcze myśleć o schizmie wschodniej oraz o innych wydarzeniach, które ją poprzedziły.

Nagrodę Nobla. Według słów Rościszława Radyszewskiego, większość Ukraińców uważa po dziś dzień, że przyznano ją pisarzowi właśnie za opisywaną tu powieść. Ten błędny sąd ma jednak i pozytywne aspekty. Pozwala bowiem ukraińskiemu społeczeństwu abstrahować od ściśle narodowościowej krytyki Sienkiewicza i zwrócić uwagę na nieoczywistości. Z kolei pojawienie się *Quo vadis* w kanonie lektur na Ukrainie (poczynając od lat 2010–2012) również sprzyjało wzrostowi popularności książki oraz zwiększeniu się ilości jej odbiorców.

Fakt, że Sienkiewicz otrzymał Nagrodę Nobla, co w oczywisty sposób powiększyło krąg odbiorców jego twórczości, na Ukrainie był raczej sprawą drugorzędną. Miejscowa krytyka i tak na temat jego dorobku literackiego miała wyrobione i utrwalone, w pełni pozytywne zdanie. Sienkiewicz jest tu bowiem do dziś lubiany oraz tłumaczony na język ukraiński.

Tłumaczenia

Do tej pory ukazały się trzy tłumaczenia *Quo vadis* na Ukrainie, które miały jednak dużo wznowień. Książka pojawiła się po raz pierwszy w języku ukraińskim niedługo po jej pierwszym polskim wydaniu, bo w 1913 roku. Paradoksalnie tłumaczenie to nie było znane czytelnikowi ukraińskiemu – powieść nosząca tytuł *Quo vadis: Куди ідеш, Господи. Оповідання з часів переслідування християн за пановання Нерона* została bowiem wydana (w tłumaczeniu N. Lesyka oraz z ilustracjami M. Artwińskiej) w Winnipeg przez kanadyjską mniejszość ukraińską, która do dziś jest jedną z najbardziej aktywnych tego typu diaspor na całym świecie. Mieli oni możliwość (tak polityczną, jak i finansową) jako pierwsi wydawać tłumaczenia utworów zagranicznej klasyki⁵, które czasem trafiały na Ukra-

⁵ Zob. Г. Савчук, *Видавнича діяльність української діаспори у США та Канаді до Першої світової війни*, «Наукові записки. Соціальні комунікації» 2015, № 2 (51), s. 100–107.

inę dzięki aktywnym przedstawicielom ukraińskiej kultury. Były to najczęściej pojedyncze przypadki, a nie zaplanowana masowa działalność. Wydania te nie miały zazwyczaj względów komercyjnych, gdyż finansowanie podobnej działalności odbywało się w większości przypadków w ramach akcji dobroczynno-kulturowych⁶.

Większość Ukraińców nie miała jednak dostępu do tego tłumaczenia i przez długie lata bazowała na wersjach obcojęzycznych tej powieści (jest to sytuacja typowa dla Ukrainy XX wieku, dopiero w latach 2010–2012 zaczęła się tu popularyzacja tłumaczeń ukraińskojęzycznych znanej klasyki zagranicznej). Na terenie postradzieckim znane są tłumaczenia *Quo vadis* na język rosyjski dokonane przez J. Łysenka, W. Bykowa i W. Achramowicza, które doczekały się kilku wznowień (w różnych wydawnictwach). Pragnę zauważyć, że wszystkie te tłumaczenia nie miały tytułu *Quo vadis*, jak w translacjach na inne języki, lecz tylko *Kamo griadieszy* (ros. *Камо грядеши*)⁷, co z kolei jest staro-cerkiewno-słowiańskim tłumaczeniem znanej sekwencji biblijnej apostoła Piotra, który zapytał Chrystusa *Quo vadis, Domine* (w języku staro-cerkiewno-słowiańskim: „Камо грядеши, Господи”, a we współczesnym rosyjskim: „Куда Ты идёшь, Господи”). Czytelnik ukraiński przez prawie stulecie korzystał zatem z rosyjskojęzycznego tłumaczenia *Quo vadis* ze staro-cerkiewno-słowiańskim tytułem.

Intrygujący pozostaje fakt, że ukraińskie tłumaczenia *Quo vadis* nie rezygnowały z oryginalnego wyrazu łacinką, a utwór nie miał innej nazwy, oprócz tej w polskim oryginale (wydanie kanadyjskie z 1913 roku posiadało podwójny tytuł, bo zawierało zwrot *Quo vadis*,

⁶ Zob. Л. Скорина, *Література та літературознавство української діаспори*, Черкаси 2005, 384 с.

⁷ W latach 80. XX wieku zaczęto wznawiać publikacje klasyki zagranicznej przez moskiewskie wydawnictwo „Художественная литература”. W edycji z 1985 roku powieść Sienkiewicza w tłumaczeniu Łysenki nosi już nazwę rosyjskojęzyczną – *Куда идешь*, a przedruk tego utworu przez wydawnictwo „Правда” (1986) ma również polską stronę tytułową, gdzie umieszczono oryginalne *Quo vadis*. Zob. Г. Сенкевич, *Куда идешь*, Москва 1986, 608 с.

a tuż po nim ukraińską wersję: *Куди ідеш, Господу*). To kolejny dowód na to, że w języku ukraińskim łacinka jest o wiele mniej obca, niż w języku rosyjskim. Przyznać też trzeba, że inne tłumaczenia ukraińskie miały miejsce dość późno (kiedy łacinka stała się już popularniejsza i była odbierana przez czytelników ukraińskich z mniejszym oporem). W 2004 roku pojawiła się pierwsza ukraińskojęzyczna wersja powieści Sienkiewicza w tłumaczeniu Wiktora Bojka⁸ w jednym z największych wydawnictw ukraińskich – w charkowskim „Folio”. Wydanie to jest dotychczas jednym z najpopularniejszych na Ukrainie, co można tłumaczyć z jednej strony dużym nakładem, a z drugiej tytułem oraz popularnością serii, w której ta książka się ukazała – „Бібліотека світової літератури” (z ukr. „Biblioteka literatury światowej”). Pomaga to niewątpliwie w upowszechnianiu tego wydania.

Powyższy fakt nie stał się jednak zaporą dla lwowskiego wydawnictwa „Свічадо” (z ukr. „Swiczado”), które w 2007 roku wydało drugie tłumaczenie *Quo vadis* (tłum. Oleg Buriaczkiwskij) dzięki wsparciu finansowemu banków „Kredobank” (filia ukraińska) oraz „Bank PKO” (Polska)⁹. Co ciekawe, w dniu ukazania się książki Sienkiewicza popularny dziennik internetowy „zaxid.net” napisał, że „у Львові презентували перший україномовний переклад *Quo vadis* Генрика Сенкевича” (we Lwowie zaprezentowano pierwszy ukraińskojęzyczny przekład *Quo vadis* Henryka Sienkiewicza)¹⁰.

⁸ Niewykluczone, że tłumaczenia tego dokonano z języka rosyjskiego, ponieważ *Ogniem i mieczem*, które ukazało się w 2006 roku w tym samym wydawnictwie, jest bezspornie translacją z języka rosyjskiego, a nie z polskiego. Zob. Г. Сенкевич, *Вогнем і мечем*. пер. з рос. В. Бойка, передмова Р. Радишевський, Харків 2006, 2007, 2008, 2014, 2017, 637 s.

⁹ Informację o tym zamieszczono również na stronach banku: Найкращі книги 2007 року видані за сприяння КРЕДОБАНКу. 19 вересня 2007. Publikacja elektroniczna: <https://www.kredobank.com.ua/print/news/7595.html>.

¹⁰ У Львові презентували перший україномовний переклад «Quo Vadis» Генрика Сенкевича. 19 жовтня 2007. Publikacja elektroniczna: https://zaxid.net/u_lvovi_prezentovali_pershiy_ukrayinomovniy_pereklad_quo_vadiz_genrika_senkevicha_n1044490.

Wszystkie tłumaczenia z j. ukraińskiego oraz rosyjskiego, o ile nie zostanie zaznaczone inaczej, są mojego autorstwa – I.S.

To nie był wprawdzie najwcześniejszy ukraińskojęzyczny przekład owej powieści, ale prawdą jest, że mieliśmy do czynienia z pierwszą translacją treści tej książki z polskiego na ukraiński. Niemiejsze wydarzenie stało się *de facto* dobrą promocją utworu pisarza dla czytelników na Ukrainie Zachodniej, ponieważ (tu się włączają motywy wewnątrzpolityczne) zachodnia część Ukrainy często ignoruje książki, które ukazują się w języku ukraińskim, ale są wydawane przez instytucje znajdujące się we wschodniej części Ukrainy (zwłaszcza odnosi się to do charkowskiego „Folio”). Mieszkańcy Ukrainy Zachodniej wychodzą na ogół z założenia, że tłumaczenia dokonywane na wschodzie często robione są nie we właściwym ukraińskim języku, a „зросійщеною українською” (z ukr. „zrusyfikowanym języku ukraińskim”)¹¹.

Drugie tłumaczenie *Quo vadis* otrzymało zresztą swoją pierwszą recenzję, w której zauważono między innymi, że „там часто зустрічаються латинські і грецькі слова, було б добре дошукувати українські відповідники”¹² („często występują tam łacińskie i greckie słowa, lepiej by było odnaleźć ich odpowiedniki ukraińskie”).

Mówiąc więc o klasycznym ukraińskojęzycznym wydaniu *Quo vadis*, najczęściej mamy na myśli tłumaczenie z 2004 roku (wznowienie – 2007 rok), w którym zamieszczone zostało na pierwszych stronach również słowo wstępne, napisane przez znanego ukraińskiego badacza literatury polskiej, prof. Rościsława Radyzewskiego.

¹¹ Wchodzi tutaj w grę kwestia dialektów zachodniej Ukrainy. Nie ulega wątpliwości, że wpływy języka rosyjskiego we wschodniej Ukrainie są o wiele mocniejsze niż w Zachodniej lub w Centralnej, co skutkuje równoległym funkcjonowaniem dwóch tłumaczeń – książek wydawanych na Ukrainie Wschodniej (często przez „Folio” albo „KSD”) i na Ukrainie Zachodniej (wydawnictwa Lwowa).

¹² Tamże. Powyższą kwestię wypowiedział władca cerkiewny Ukrainy Igor Woźniak.

Komentarze

Słowo wstępne Radyszewskiego do ukraińskiego wydania *Quo vadis* zostało napisane językiem nie akademickim, lecz popularnym, z kompozycją zorientowaną na szerokie audytorium czytelnicze. Przekazuje ono dużo ciekawych faktów o samym Sienkiewiczu, jego twórczości i nawet niektórych omyłkowych twierdzeniach o nim, popularnych szczególnie wśród ukraińskich czytelników i miłośników literatury polskiej, a w szczególności wielbicieli twórczości autora *Trylogii* (chodzi o wspomniane już wcześniej przypisywanie Sienkiewiczowi literackiej Nagrody Nobla tylko za *Quo vadis*).

Co więcej, przedmowa nie tylko charakteryzuje Sienkiewicza jako pisarza, lecz również omawia sam utwór. Opisuje podstawowe problemy w nim zawarte i w sposób interesujący charakteryzuje bohaterów *Quo vadis*. Zawiera ponadto fragmenty (jedyne w tłumaczeniu ukraińskim) listów Sienkiewicza, jego notatek i esejów, otwierając w ten sposób przed czytelnikiem nie tylko osobowość pisarza, lecz również zakulisowe ciekawostki powstania powieści.

Wstęp lokalizuje *Quo vadis* w literackim dyskursie na temat twórczości Sienkiewicza, a także przedstawia powieść w kontekście całej polskiej literatury. Wydaje się to ważne choćby z tego powodu, że istnieje do dziś dość duże grono czytelników, które ma bardzo słabe rozeznanie w literaturze polskiej. To – moim zdaniem – kolejna osobliwość w procesie recepcji znanych utworów, na którą trzeba uważać przy ich obcojęzycznych wydaniach, badaniach oraz interpretacjach. Ich egzegeza odbywa się często poza utartym dyskursem. Większości (czy przynajmniej sporej części) czytelników owych „bestsellerów” trudno wszak traktować *stricte* jako zadeklarowanych wielbicieli tego typu literatury (w tym przypadku – prozy polskiej). Najczęściej mało oni o niej wiedzą, choć mogą być entuzjastami jakiejś wybranej powieści danego autora, nie znając

ani historyczno-kulturowego tła jej napisania, ani tym bardziej usytuowania tekstu w konkretnej tradycji literackiej.

Dlatego właśnie ważne wydaje się sporządzanie takich wstępów do wybitnych utworów, skierowanych bezpośrednio do czytelnika z innego kraju, a zarazem i z innego kręgu kulturowego.

Pozwolę sobie na krótkie streszczenie komentarzy czytelników *Quo vadis*, jakie znalazłam na różnych stronach internetowych. Wierzę, że recepcja dzieła nie może być ograniczona tylko do omówień naukowych i recenzji literaturoznawczych. Wychodzę przede wszystkim z założenia, że wartościowa literatura nigdy nie zostanie zapomniana i będzie mieć istotne znaczenie (również w dyskursie naukowym) także w przyszłości.

Unikatową cechą przy prezentowanych tu literackich spostrzeżeniach wydaje mi się pewna zbieżność między głosami krytyki a sądami większości czytelników. Postrzega się *Quo vadis* jako wielkie – pod względem artystycznym – dzieło. To książka o wysokiej wartości historycznej, omawiająca takie choćby tematy jak: miłość, władza, religia, ludzka duchowość, idea Boga, patriotyzm, walka, siła wewnętrzna człowieka oraz pojęcie piękna.

Wśród przeglądanych przeze mnie komentarzy internetowych najczęściej omawiana była egzotyczna rzymska atmosfera, a także fakt współwystępowania w utworze historycznych postaci oraz bohaterów fikcyjnych. Zainteresowanie wzbudza „piękność” języka i stylistyka opisów (szczególnie dotyczących rzymskich biesiad i scenerii samego Rzymu). Najciekawszym bohaterem dla większości internautów okazał się *elegantiae arbiter* Petroniusz, którego poglądy na świat i sposób wypowiedzania się bardzo wszystkich zaintrygowały.

W czytanych przeze mnie komentarzach wyczuwalny był też szacunek internautów do religijnych uczuć zawartych w fabule *Quo vadis* oraz deklarowana chęć uzupełnienia wiedzy na temat dziejów wczesnego chrześcijaństwa. Nie odbierano więc powieści negatyw-

nie. Nie dopatrywano się w niej akcentów katolickich, zwracano natomiast uwagę na jej głębokie wartości religijne.

Przejdę do omówienia *Quo vadis* w literaturoznawstwie ukraińskim. Muszę przyznać, że publikacji na ten temat nie ma dużo, mimo że rozprawy poświęcone Sienkiewiczowi należą do najpopularniejszych wśród ukraińskich polonistów. „Rzymskie” dzieło Sienkiewicza najczęściej rozpatruje się w zestawieniu z innymi tekstami tego pisarza, co wynikać może – w moim odczuciu – z dziedzictwa radzieckiego, a więc czasów, w których funkcjonowały przede wszystkim dwa utwory: *Krzyżacy* i *Bez dogmatu*, a rzadko się pojawiała *Trylogia* (jako książka traktująca o waśniach między bliskimi sobie narodami) oraz *Quo vadis* (pojmwana jako apologia katolicyzmu)¹³.

Niezbędnym wydaje się prześledzenie ewolucji postrzegania *Quo vadis*, jaka zaszła przez ponad 120 lat od momentu jej pierwszego wydania (z uwzględnieniem chrześcijańskich akcentów utworu i determinującej jego fabułę warstwy historycznej).

Zacząć chyba w tym miejscu trzeba od tego, jak *Quo vadis* była odbierana w czasach jej współczesnych, czyli pod koniec XIX wieku i na początku XX stulecia na ziemiach ukraińskich. Gwoli ciekawości warto dodać, że czas przed I wojną światową cechował się wzmożoną aktywnością ukraińskojęzycznej elity kulturowo-literackiej. To także okres rozkwitu ukraińskiej „wolno urodzonej”¹⁴ inteligencji, która była wychowywana i kształcona w warunkach panującej wolności osobistej¹⁵.

Jak pamiętamy, *Quo vadis* długo nie była tłumaczona na język ukraiński. Czytano ją więc na Ukrainie po polsku. Krąg odbiorców nie był więc duży. Stanowiła go miejscowa elita literacko-artystyczna. Powieść Sienkiewicza od razu zwróciła jednak na siebie uwagę.

¹³ Pisał o tym choćby wspomniany wyżej prof. Was'kiw.

¹⁴ Chodzi o zniesienie poddaństwa (w 1848 roku – w Cesarstwie Austriackim i w 1861 roku – w Imperium Rosyjskim).

¹⁵ Nie można tego jednak powiedzieć o Tarasie Szewczence.

Wspominano o niej w artykułach, esejach i oczywiście w korespondencjach prywatnych. Niektórzy, na szczęście nieliczni, oskarżali ją nawet o plagiat (*sic!*).

O *Quo vadis* pisano między innymi w „Літературно-науковий вістник”, pierwszym na Ukrainie literacko-kulturowym i społeczno-politycznym czasopiśmie założonym przez M. Hruszewskiego i wydawanym przez Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczenki. Stanowiło ono centrum życia kulturalnego Ukrainy przełomu XIX/XX wieku. W roku 1901 (cztery lata po wydaniu *Quo vadis* w Polsce) na łamach tego magazynu ukazał się artykuł włoskiego profesora i krytyka sztuki Antoniego Kawalli, który zarzucał Sienkiewiczowi, że *Quo vadis* stanowi strawestowaną przez niego powieść włoskiego poety i beletrysty I połowy XIX wieku Alessandro Manzoni (*I promessi sposi*; w polskim tłumaczeniu: *Narzeczeni*).

W obronie polskiego prozaika stanął Iwan Franko, który w tekście *Зауваження до кореспонденції „Плагиат (?) Сенкевича”* [*Uwaga do korespondencji „Plagiat (?) Sienkiewicza”*] wyjaśniał, że prawie każdy znany utwór może się narazić na zarzuty plagiatu (tu przywoływał on szczególnie Szekspira i Goethego) często „беруть старі, багато разів оброблювані літературні теми, і оброблюють їх по-своєму” (dzisiejsi pisarze biorą bowiem stare, wiele razy opracowywane fabuły i przerabiają je na swój sposób)¹⁶.

O Sienkiewiczzu pisał Franko wnikliwie i spokojnie, wspierając polskiego pisarza, acz nie wychwalając go nadmiernie:

Успіх Сенкевичевого *Quo vadis* обернув і на нього увагу таких історико-літературних «сищиків»; йому закидали плагиати і у Франції, і в Німеччині, віднаходили і в його давніших творах не одно подібне до старших чужих повістей та поем: *Огнем і тієцет – Три мушке-*

¹⁶ Cytat pochodzi z przedruku *Зауваження до кореспонденції «Плагиат (?) Сенкевича»*. Zob. I. Франко, *Зауваження до кореспонденції «Плагиат (?) Сенкевича»*, [w:] tegoż, *Зібрання творів у 50 томах*. Том 33. С. 82.

тери Дюма-батька, *Potop – Parcival* Вольфрама Ешенбаха, та се все, по нашій думці, ані на волосок не вменшує дійсної вартості творів Сенкевича, яку треба оцінювати не з якихось більше або менше загальних випадкових літературних ремінісценцій, а з їх внутрішнього ідейного змісту і їх артистичної композиції та викінчення¹⁷.

(Sukces Sienkiewiczowskiego *Quo vadis* zwrócił i na niego uwagę takich historyczno-literackich „detektywów”; zarzucano mu plagiaty i we Francji, i w Niemczech, odnajdywano i w jego wcześniejszych utworach niejedno podobieństwo do starszych, obcych powieści i poematów: *Ogniem i mieczem – Trzej muszkietierowie* Dumasa-ojca, *Potop – Parcival* Wolframa Eschenbacha, ale wszystko to moim zdaniem ani o jotę nie zmniejsza prawdziwej wartości utworów Sienkiewicza, którą trzeba oceniać nie z jakichś tam mniej lub bardziej ogólnych przypadkowych reminiscencji literackich, lecz z wewnętrznej treści ideowej i ich kompozycji artystycznej oraz perfekcji).

Nie ulega zatem wątpliwości, że Franko nie tylko przeczytał *Quo vadis*, lecz był głęboko zafascynowany powieścią. Zauważył również podobieństwo motywów *Quo vadis* z niektórymi apokryfami ukraińskimi, o czym pisała choćby Olena Matuszek¹⁸. Nie były to jednak nawiązania odbierane jako plagiat – wręcz przeciwnie, Franko dobrze się odnosił do powieści Sienkiewicza (nic złego nie mówił też o *Trylogii*, lecz obawiał się, że może ten utwór źle oddziaływać na relacje polsko-ukraińskie¹⁹). Religijność obecną w utworze rozumiał Franko raczej jako stronę pozytywną, wspominając: „славну

¹⁷ Тамże.

¹⁸ О. Матушек, *Іван Франко і Генрик Сенкевич*, [w:] *Іван Франко: дух, наука, думка, воля*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня–1 жовтня 2006 року). Т. 2. Львів 2010. С. 557-563.

¹⁹ І. Франко, *Передмова до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів*. Том III. *Апокрифи новозавітні. Б. Апокрифічні діяння апостолів*, [w:] tegoż, *Зібрання творів у 50 томах*. Том 38. С. 236.

повість Сенкевича *Quo vadis*, що завдяки сильному розбудженню релігійного чуття і спеціального католицького руху в Франції й Америці облетіла весь світ і викликала в деяких сферах нечуванний запал»²⁰ (sławna powieść Sienkiewicza *Quo vadis*, która dzięki mocnemu przebudzeniu uczucia religijnego i za sprawą ruchów katolickich we Francji i w Ameryce „obleciała” cały świat i wywołała w niektórych sferach niewiarygodny wręcz entuzjazm)”).

Podobny entuzjazm podzielała również popularna ukraińska pisarka, która także bardzo wysoko oceniała wartości artystyczne „эпопеи начала христианства, вполне согласного учению римско-католической церкви” („eпоpeі początku chrześcijaństwa, całkiem zgodnej z doktryną kościoła rzymsko-katolickiego”)²¹. Mowa oczywiście o Łesi Ukraince, która знаła język polski i interesowała się literaturą zachodnią²². Polska literatura zawsze wywoływała u niej szczególne zainteresowanie, a twórczość Sienkiewicza omawiała w eseju *Notatki про новітню польську літературу*²³ (z ukr. *Notatki o najnowszej literaturze polskiej*). Możemy tu przeczytać i taką refleksję o ewolucji Sienkiewicza jako pisarza: „После Эскизов углём – и довольно скоро – Г. Сенкевич оставил Репих, Янков, Бартков, которые только страдают и больше ничего, и обратился к изображениям исторической национальной

²⁰ Zob. tamże, s. 239.

²¹ Л. Українка, *Заметки о новейшей польской литературе*, [w:] *Зібрання творів у 12 т.* Т. 8, Київ 1977, с. 107.

²² W 1889 roku osiemnastoletnia Łesia Ukrainka pisze wraz ze swoim bratem Michałem plan ich własnych tłumaczeń na język ukraiński poszczególnych dzieł literatury polskiej. Spośród trzynastu autorów pojawia się nazwisko Sienkiewicza, a wybranym przez Łesię utworom pisarza są jego *Szkice węglem*. – Na ten temat zob. m.in. М. Граусам, *Зв'язки Лесі Українки з польською літературою*, [w:] *Творчість Лесі Українки в контексті світової культури. Філологічний вісник. Збірник наукових праць*, Київ 2015. Вип. 2, с. 128-137 oraz М. Жарких, *Леся Українка і Польща*, [w:] *Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки*. Publikacja elektroniczna: www.l-ukrainka.name/uk/Studies/Polska.html.

²³ Przytoczony utwór Ukrainki komentuje Ida Żurawska. Zob. I. Журавська, *Леся Українка та зарубіжні літератури*, Київ, с. 87.

славы, в которой участие Янков и Бартков было невелико”²⁴ (Po *Szkicach węglem* – bardzo szybko – Sienkiewicz porzuca Rzepichów, Janków, Bartków, którzy tylko cierpią i nic poza tym, i zwraca się do przedstawiania historycznej sławy własnego narodu, w której udział Janków i Bartków był już nieduży).

Ukrainka dobrze знаła powieść *Quo vadis* i choć nie wyowiadała się na jej temat tak entuzjastycznie jak Franko, wyrażała głęboką akceptację dla tego utworu, choć w nieco odmienny od autora *Pańskich żartów* sposób. Pewne prześliski *Quo vadis* da się zresztą zauważyć w jednym z najbardziej znanych i kontrowersyjnych utworów Ukrainki²⁵ – *Orgii*. Tekst ten powtarza Sienkiewiczowską egzotyczną atmosferę, pokazując jednak nie Rzym, lecz Korynt, a za centralny temat czyniąc los artysty ze zniewolonego narodu (wątek „barbarzyńcy z Tanagry” – u Sienkiewicza związany z Ligią, u Ukrainki odnosi się do Nerisy). Nie mniej podobieństw z twórczością Sienkiewicza odnajdziemy również w „драма з перших років християнства” (z ukr. „dramacie z pierwszych wieków chrześcijaństwa”)²⁶ *Rufinie i Priscylli*. Tu zapożyczenia zaczynają się od kwestii miejsca akcji (Rzymu) i dochodzą aż do tożsamyh w obu dziełach opisów poszczególnych scen. Dobrze przedstawia to w swoim artykule wspomniana już Kołoszuk. Zwraca ona między innymi uwagę na opisy tłumu, który pragnie zobaczyć męki i śmierć chrześcijan, jak też postaci fanatyków (Kryspus u Sienkiewicza i Parwus u Ukrainki)²⁷.

²⁴ Л. Українка, dz. cyt., с. 107.

²⁵ Niniejsze spostrzeżenie pochodzi z artykułu Nadii Kołoszuk. Zob. Н. Колошук, *Мотив оргії у Лесі Українки та Генріка Сенкевича в порівняльному аспекті* «Учёные записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского» Сер. Филология. Социальные коммуникации, Симферополь 2012, Т. 25 (64), № 4(3), с. 16-28.

²⁶ Słowa te pochodzą z listu Łesi Ukrainki zaadresowanego do Natalii Kybaczycz. Zob. Л. Українка, *До Н. К. Кибальчич*, [w:] Л. Україна, *Зібрання творів у 12 томах*. Т. 12, Київ 1978, с. 312.

²⁷ Zob. Н. Колошук, dz. cyt., с. 20-21.

Ukrainka była uważana za pisarkę najbardziej ukierunkowaną na Zachód. Określano ją wręcz jako artystkę proeuropejską (szczególnie na tle całej inteligencji ukraińskiej końca XIX i początków XX wieku). Z wielkim szacunkiem odnosiła się ona do idei Sienkiewicza sformułowanych choćby w *Quo vadis* i chętnie je przenosiła na karty swoich utworów. Nie oznaczało to jednak plagiatu, lecz wskazywało na zgodność w rozumieniu niektórych problemów pisarki z Sienkiewiczem (rozwój chrześcijaństwa, walka o wiarę, patriotyzm, sprawiedliwość) oraz na duże podobieństwo metody artystycznej obu twórców.

Kolejnym przedstawicielem inteligentów ukraińskich piszących o Sienkiewiczu był nieco mniej znany w Polsce, lecz słynny na Ukrainie pisarz i tłumacz Iwan Neczuj-Lewyc'kyj (1838–1918), który przez kilka lat mieszkał w Polsce (Kalisz, Siedlce). Interesował się on literaturą polską, czytał ją i wnikliwie badał (widać to szczególnie w jego korespondencji prywatnej).

W liście do Natalii Kobryńskiej (datowanym na 23 czerwca 1900 roku) omawia Neczuj-Lewycki twórczość Sienkiewicza, porównując ją z utworami Elizy Orzeszkowej, którą bardzo lubił i cenił:

Я добре тямлю, що талант в Сенкевича вищий і більший за талант Оржешкової. Але... признаюсь Вам по правді, що я з більшою прихильністю і залюбки перечитую все, що написала Оржешкова, ніж утвори Сенкевича. Сенкевич для мене сухуватий, холодний і навіть „дерев'яний”, як сказав недавно «Вєстник Европы» про Золя, не вважаючи на те, що в його *Quo vadis* і в американських оповіданнях є пишні картини бенкетів Нерона та кари християн...²⁸

(Dobrze rozumiem, że talent Sienkiewicza jest wyższy i większy niż talent Orzeszkowej. Ale... przyznaję się Pani, że z o wiele większą przy-

²⁸ Cytat przytoczony w ortografii i w stylu oryginalnym. Pochodzi on z jego listu do pisarki i feministki ukraińskiej Natalii Kobryńskiej. Zob. І. Нечуй-Левицький, *До Наталії Кобринської*, [w:] tegoż, *Зібрання творів в 10 томах*. Т. 10, Київ 1968, с. 363-365.

chylnością i chętnie na nowo czytam wszystko, co napisała Orzeszkowa, niż utwory Sienkiewicza. Sienkiewicz wydaje się dla mnie suchy, zimny i nawet „drewniany”, jak napisał niedawno „Вестник Европы” o Zoli, mimo to, że w jego *Quo vadis* i w amerykańskich opowiadaniach są wystawne ucztę Nerona i karanie chrześcijan...)

Tak więc Neczuj-Lewyc’kyj, nie będąc widocznie wielbicielem twórczości Sienkiewicza, przyznawał mu wielki talent literacki i porównywał go z Zolą, najbardziej podkreślając walory *Quo vadis* wśród „сухого і нежизньового”²⁹ (z ukr. „suchego i niezyciowego”) twórczego dziedzictwa pisarza (nie podobała mu się głównie *Trylogia*; pisał o niej, że czytać ją mogą tylko polscy patrioci, a on nie dał rady ukończyć jej lektury)³⁰.

Jak widać, ukraińskiej inteligencji przełomu XIX i XX wieku zupełnie nie przeszkadzał motyw religijny w omawianej powieści (co kardynalnie odróżnia wcześniejszy sposób odbioru *Quo vadis* od późniejszego, radzieckiego). Pod względem wątków religijnych Sienkiewiczowskie *Quo vadis* jest porównywane z *Bohdanem Chmielnickim* M. Staryckiego. Głęboka analiza porównawcza utworów Staryckiego i Sienkiewicza³¹ pokazuje jednak odmienną tendencję w poruszaniu tematów religijnych u obu twórców.

Pokrewieństwo światów literackich

W świetle wymienionych powyżej recenzji i uwag na temat *Quo vadis*, tak wyraźnie osadzonych w życiu literackim Ukrainy przełomu XIX i XX wieku, można wnioskować o duchowo bliskim po-

²⁹ Tamże, s. 364.

³⁰ Tamże, s. 365.

³¹ Mowa o rozprawie doktorskiej W. Marceniśzko. Zob. В. Марценішко, *Трилогія «Богдан Хмельницький» Михайла Старицького і роман «Вогнем і мечем» Генріка Сенкевича: типологічні паралелі*, Черкаси 2016, 211 s.

dejsi obu kultur (polskiej i ukraińskiej) do opisu rzeczywistości (*vide* dzieła artystyczne reprezentantów obu narodów). Sienkiewicz był bowiem odbierany na Ukrainie bardzo pozytywnie. Dostrzegano jego talent szczególnie w kręgach inteligencji ukraińskiej (mimo „antyukraińskiej” *Trylogii*, która była znana czytelnikom ukraińskim nieco wcześniej niż *Quo vadis*). Być może da się to wyjaśnić pokrewieństwem światów literackich, pewną zbieżnością polsko- i ukraińskojęzycznego dziedzictwa kulturowego na przełomie XIX/XX wieku. Nie ma również wątpliwości, że powieść ta nie mogła nie zostać godnie i sprawiedliwie oceniona przez przedstawicieli ukraińskiego życia literacko-kulturalnego. Była ona wszak nowatorska i ciekawa, tak samo wówczas aktualna dla Ukrainy, jak i dla Polski.

Kolejną przyczyną sukcesu *Quo vadis* na Ukrainie – wymieniając chociażby przez jedną z najwybitniejszych ukraińskich polonistek Julię Bułachowską – jest fakt, że utwór ten opisuje temat bardzo uniwersalny, bliski nie tylko mieszkańcom Europy, ale i Ameryki. To przecież „pierwsze kroki” religii chrześcijańskiej w świecie barbarzyńców, politeistów³². W czasach, kiedy pisarze szukali sposobów na przeciwdziałanie wszechobecnej dekadencji, Sienkiewicz znalazł receptę twórczą w zwróceniu się literackim w stronę epoki antycznej i ówczesnej religijności – pojęć wiecznie aktualnych i ważnych.

W świetle powyższych faktów nietrudno wyobrazić sobie, jaka była reakcja społeczeństwa rosyjskojęzycznego na „rzymską” powieść w czasach radzieckich, gdy antyczna historia, jak i wszelka religia, były nie tylko odsunięte na dalszy plan, ale prawie wyeliminowane z życia kulturalnego, a zwłaszcza literackiego.

Świadectwem tego mogą być między innymi zdania z popularnej w ZSRR *Истории польской литературы* (z ros. *Historii li-*

³² Ю. Булаховська, *Проблематика і фактографізм в історичному романі XIX ст. (Микола Гоголь, Генрик Сенкевич, Болеслав Прус)*, [w:] Київські полоністичні студії. Том XXVI, Київ 2015. С. 332–335.

teratury polskiej) – dwutomowego wydania, przygotowanego przez tamtejszy Instytut Sławistyki i Bałkanistyki Akademii Nauk w końcu lat 60. XX wieku. Jego celem było – według redaktorów – „способствовать удовлетворению растущего интереса советского читателя к богатой литературе братского польского народа”³³ (zaspokoić ciekawość czytelnika radzieckiego dotyczącą bogatej literatury braterskiego narodu polskiego).

Jednak ciekawość nie została zaspokojona, jedynie zmniejszona. Główne motywy twórczości Sienkiewicza były definiowane jako „трагическое мироощущение и патриотический пафос”³⁴ (tragiczny światopogląd i patos patriotyczny).

Co się zaś tyczy *Quo vadis*, to pisano o nim, że „наименее ценен изображением истории первоначального христианства, которое в показе Сенкевича сильно модернизировано в духе официально церковной догмы” (najmniej cenne [w tej powieści] jest przedstawienie pierwotnego chrześcijaństwa, które w obrazie Sienkiewicza zostało bardzo zmodernizowane w kontekście oficjalnych dogmatów kościoła).

Dwustronicowy fragment recenzji dotyczący *Quo vadis* odślania mocne inspiracje Tacytem, zwłaszcza jego *Annales*, które „помог Сенкевичу взглянуть на умерший мир как бы глазам живого очевидца и воскресить на страницах романа образы античных героев, создать такие колоритные типы времён Римской империи, как патриций Петроний, император Нерон и плебей Хилон» (pomógł Sienkiewiczowi spojrzeć na zmarły świat niby oczyma świadka i wskrzesić na łamach powieści postaci bohaterów antycznych, stworzyć takie niezwykle oraz charakterystyczne figury czasów Imperium Rzymskiego jak patrycjusz Petroniusz, imperator Neron i plebejusz Chilon).

³³ *История польской литературы* в 2 т., под ред. В. Витт, И. Миллер, Б. Стахеев, В. Хорев, Москва 1968. Т. 1. С. 5.

³⁴ Тамże, с. 567.

Powyższy artykuł nie charakteryzuje jednak takich postaci, jak Ligia lub Marek Winicjusz. Nie komentuje również motywów: miłości, przyjaźni, walki, poświęcenia i szlachetności bohaterów.

Z prezentowanych tu uwag na temat *Quo vadis* wynika, że powieść opowiada o upadku Imperium Rzymskiego, do którego doprowadziły „морально-бытовое разложение рабовладельческой верхушки языческого Рима [...] и чудовищные злодеяния правящей клики” (moralno-życiowe gnicie niewolniczej „wierchuszki” pogańskiego Rzymu [...]) i potworne złodziejstwa rządzącej klikli).

Współczesne badania ukraińskich polonistów na szczęście nie korzystają często z podobnych recenzji światowej klasyki, podchodząc do analizy dzieł Sienkiewicza z powodów (czasem) partykularnych, ale nie z punktu widzenia idei uformowanych w epoce radzieckiej.

Powieść *Quo vadis* pojawia się we współczesnych ukraińskich publikacjach naukowych (w tym w przedłożonym tu tekście) często w kontekście *Trylogii* Sienkiewicza albo w porównaniu z utworami klasyki ukraińskiej. To drugie podejście jest – moim zdaniem – istotniejsze, gdyż sytuuje obie literatury na równych poziomach, omawiając ich wartości artystyczne, a nie koncentrując uwagi na sprawach *stricte* narodowościowych.

Bibliografia

- *Nobelprize.org*. The official website of Nobel Prize. https://www.nobel-prize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1905/index.html.
- Булаховська Ю., *Проблематика і фактографізм в історичному романі XIX ст. (Микола Гоголь, Генрик Сенкевич, Болеслав Прус)*, [w:] *Київські полоністичні студії*. Том XXVI, Київ 2015. С. 332–335.
- Васьків М., *Світло і тіні Генрика Сенкевича «День» 2012*, 14 грудня. Wersja internetowa: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/svitlo-i-tini-genrika-senkevicha>.

- Граусам М., *Зв'язки Лесі Українки з польською літературою* w: *Творчість Лесі Українки в контексті світової культури*. Філологічний вісник. Збірник наукових праць, Київ 2015. Вип. 2, с. 128-137.
- Жарких М., *Леся Українка і Польща*, [w:] *Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки*. Publikacja elektroniczna: www.l-ukrainka.name/uk/Studies/Polska.html.
- Журавська І., *Леся Українка та зарубіжні літератури*, Київ 1963, 231 с.
- *История польской литературы* в 2 т., под ред. В. Витт, И. Миллер, Б. Стахеев, В. Хорев, Москва 1968. Т. 1. 616 с.
- Колошук Н., *Мотив орґії у Лесі Українки та Генріка Сенкевича в порівняльному аспекті*, [w:] *Учёные записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского* Сер. Филология. Социальные коммуникации, Симферополь 2012, Т. 25 (64), № 4(3), с. 16-28.
- Марценішко В., *Трилогія «Богдан Хмельницький» Михайла Старицького і роман «Вогнем і мечем» Генріка Сенкевича: типологічні паралелі*, Черкаси 2016, 211 с.
- Матушек О., *Іван Франко і Генрик Сенкевич*, [w:] *Іван Франко: дух, наука, думка, воля*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 року). Т. 2. Львів 2010. С. 557-563.
- *Найкращі книги 2007 року видані за сприяння КРЕДОБАНКу*. 19 вересня 2007. Publikacja elektroniczna: <https://www.kredobank.com.ua/print/news/7595.html>.
- Нечуй-Левицький І., *До Наталії Кобринської*, [w:] І. Нечуй-Левицький, *Зібрання творів в 10 томах*. Т. 10, Київ 1968, с. 363-365.
- Савчук Г., *Видавнича діяльність української діаспори у США та Канаді до Першої світової війни*, «Наукові записки. Соціальні комунікації» 2015, № 2 (51), с. 100-107.
- Сенкевич Г., *Вогнем і мечем*. пер. з рос. В. Бойка, передмова Р. Радішевський, Харків 2006. 637 с. (Wznowienie wydania bez zmian: 2007, 2008, 2014, 2017).

- Сенкевич Г., *Куда идешь*, Москва 1986, 608 с.
- Скорина Л., *Література та літературознавство української діаспори*, Черкаси 2005, 384 с.
- У Львові презентували перший україномовний переклад «*Quo vadis*» Генрика Сенкевича. 19 жовтня 2007. Publikacja elektroniczna: https://zachid.net/u_lvovi_prezentovali_pershiy_ukrayinomovniy_pereklad_quo_vadiz_genrika_senkevicha_n1044490.
- Українка Л., *До Н. К. Кибальчич*, [w:] Л. Україна, *Зібрання творів у 12 томах*. Т. 12, Київ 1978, с. 310-312.
- Українка Л., *Заметки о новейшей польской литературе*, [w:] *Зібрання творів у 12 т.* Т. 8, Київ 1977, с. 100-128.
- Франко І., *Зауваження до кореспонденції «Плагіат (?) Сенкевича»*, [w:] І. Франко, *Зібрання творів у 50 томах*. Том 33. С. 82.
- Франко І., *Передмова до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів»*. Том III. *Апокрифи новозавітні. Б. Апокрифічні діяння апостолів*, [w:] І. Франко, *Зібрання творів у 50 томах*. Том 38. С. 167-241.

Irena Szewczenko
Department of Philological Interdisciplinary Studies
University of Białystok

HENRYK SIENKIEWICZ'S *QUO VADIS*:
UKRAINIAN RECEPTION

Abstract

The author examines the «styles of reception» of the novel *Quo vadis* by Henryk Sienkiewicz dominant in Ukrainian culture. Both different translations and various editions of the novel were taken into account, and the author is also interested in the prefaces and press releases dedicated to *Quo vadis*. The problem of the reception

in Ukraine of Sienkiewicz as the author of the «anti-Ukrainian» *Trilogy* was briefly discussed, as well as the reception of *Quo vadis* before the First World War (in particular the reading of Ivan Franko, Lesya Ukrainka, Neczuj-Levytsky), in Soviet times (encyclopaedias of Polish writers and the vision of *Quo vadis* contained in them), and in contemporary times (the place of *Quo vadis* in the research of contemporary Ukrainian Polish Studies academics).

Key words: *Quo vadis*, Henryk Sienkiewicz, reception, Christianity, Ukraine

